

Naar een wereld waarin vele werelden passen: zes strategieën voor sociaalecologische transitie

ARTURO ESCOBAR

Deze bijdrage werd mogelijk gemaakt en vertaald door Broederlijk Delen.

Van 7 tot 10 februari 2020 vond in het Argentijnse Patagonië het klimaatkamp 'Volkeren tegen Terricide' plaats, dat als doel had een brede beweging tegen terricide op gang te brengen.

De locatie van het kamp was een door inheemse Mapuchegemeenschappen teruggewonnen gebied in de Wallmapustreek, provincie Chubut. Op initiatief van de Beweging van Inheemse Vrouwen voor *Buen Vivir* stelde de groep een slotverklaring op. Een fragment:

Wij definiëren terricide als het doden van tastbare ecosystemen, het spirituele ecosysteem, dat van de pueblos (volkeren) en van alle vormen van leven. Geconfronteerd met deze terricide verklaren wij ons in permanente strijd, verzet en wederopstanding tegen dit systeem. (...) Wij roepen alle volkeren op om een nieuwe beschavingsmatrix op te bouwen die Buen Vivir [goed leven of collectief welzijn] als een recht omarmt. Buen Vivir impliceert het herstel van harmonie en wederkerigheid tussen de volkeren onderling en met de

Aarde. Opgeroepen door de herinnering aan onze voorouders en het land dat ons bewoont, zijn we het eens geworden over de oprichting van de Beweging van Pueblos tegen Terricide.

Een paar maanden voordien had een groep inheemse vrouwen een week lang het Ministerie van Binnenlandse Zaken in Buenos Aires bezet om hun beweging bekend te maken. Daar zetten ze een andere belangrijke gedachte uiteen: 'De Aarde zelf is een sociaal fenomeen (...). Elk inheems volk kent de theorie en praktijk van een sociaal bestaan in wederkerigheid met de natuur, waarvan de belangrijkste waarde de instandhouding van het leven is. We hebben toegestaan dat ons een systeem van de dood werd opgelegd, dat de mensheid heeft ont-natuurlijkt. Daarom kondigen wij de opstand van de *Native Flowers* af. Zij hebben terricide gezaaid, ze zullen opstand oogsten!'

Laten we benadrukken dat de woorden van deze vrouwen voortkomen uit de herinnering aan hun voorouders en het land dat hen bewoont. Dit is een concretisering van het idee dat zij het land

toeboren, het land behoort niet *hun* toe — zoals in het moderne ontologische regime van eigen-
dom het geval is. De Aarde en de voorouders die
het land bevolken, beschikken over het leven.

‘Terricide’ is een nieuw concept, dat moeilijk past
in het denken en de culturele ervaring van het
moderne Westen. Daarom kan het ons vreemd in
de oren klinken. Het meest verwante begrip is
wellicht het Antropoceen, dat — hoewel het een
belangrijk en nuttig concept is — zich toch hoofd-
zakelijk leent voor bestuurlijke en
techno-wetenschappelijke oplossingen, terwijl de
problemen het vermogen van de techno-weten-
schap om ze op te lossen duidelijk te boven gaan.
Het concept terricide ontbloot de Antropos (mens),
en dus ook zijn denken, op doeltreffender wijze.
Het laat zien waarom de opvatting van het
Antropoceen, als kind van de moderne wetenschap,

In dit artikel wil ik mijn eigen visie geven op
strategieën voor transitieën voorbij de condities
van terricide, naar wat veel Latijns-Amerikaanse
sociale bewegingen een nieuwe beschavingsma-
trix noemen. De premisse is dat de huidige crisis
veroorzaakt is door *een bepaalde bestaanswijze*:
die van de Moderne Mens, zoals begrepen binnen
de westerse beschavingservaring. Dat wil zeggen:
het idee van de mens als liberaal, seculier, ratio-
neel en individualistisch wezen.

Wat volgt is een schematische weergave van de
argumentatie waartoe ik tot nu toe ben gekomen
(zie Escobar 2020a, 2020b voor een uitgebreide
toelichting; Escobar 2018 voor een bespreking van
transities). Deze argumentatie neemt de vorm aan
van zes assen of principes voor het denken over
strategieën voor transitieën, grotendeels ontleend
aan Latijns-Amerikaanse activistische en intellec-

tuele debatten. Elk van
deze assen is gemakkelijk
te verbinden met urgente
kwesties en open vragen
in antropologie, desig-
n studies, urbanisme,
globalisering, ontwikke-
lingsstudies, enzovoort.

Deze assen zijn: 1. de
recommunalisering van
het sociale leven; 2. de
herlokalisering van acti-
viteiten; 3. de versterking
van autonomieën; 4. de
depatriarchalisering,
deracialisering en deko-
lonisering van sociale
relaties; 5. de reïntegra-

tie met de Aarde; en 6. de
uitbouw van groeiende,
zelforganiserende netwerken
van transformatieve
alternatieven. Het algemene,
leidende principe is de
noodzaak om de macht over
het maken van het leven
terug te winnen, gebaseerd
op het besef van de radicale
onderlinge afhankelijkheid
van alles wat bestaat. Aan
het eind van dit artikel
zullen we het algemene
doel kunnen omschrijven
als *het mobiliseren voor een
nieuwe manier van leven op
Aarde*.

“

We moeten ons actief en volledig
verzetten tegen de steeds efficiëntere
manier waarop het moderne
kapitalisme ons het gevoel geeft dat
we individuen zijn, geïsoleerd van
familie, verwanten en de samenleving.

nog steeds vertrekt vanuit de idee van één nieuwe
mondiale werkelijkheid, waarbij alle mensen,
zonder onderscheid, zich zouden moeten aanslui-
ten. Dit is kortzichtig, omdat het gemakkelijk
doorslaat in voorstellen voor een overkoepelend
biopolitiek project van een ‘universele mensheid’
in termen van de ‘Verlichte Mens’, waarbij opnieuw
over het hoofd wordt gezien dat het gaat om ‘de
mogelijkheid om *nieuwe voorwaarden te ontwer-
pen voor het mens-zijn*’ (Nocek en Fry 2021: 3).

De recommunalisering van het sociale leven

Deze eerste actie- en denkrichting begint met een volmondig 'nee' tegen individuele oplossingen voor de huidige pandemie, de klimaatcrisis en alle komende crises. We moeten ons actief en volledig verzetten tegen de steeds efficiëntere manier waarop het moderne kapitalisme ons het gevoel geeft dat we individuen zijn, geïsoleerd van familie, verwanten en de samenleving. De globalisering heeft geleid tot een compromisloze oorlog tegen alles wat gemeenschappelijk en collectief is, met de bedoeling om consumenten te creëren die zichzelf zien als individuen die uitsluitend beslissingen nemen in markttermen. Toch leert de geschiedenis ons dat de menselijke ervaring grotendeels plaatsgebonden en gemeenschappelijk is, en beleefd wordt op lokaal niveau.

Een lokaal georiënteerd leven is een leven in relatie met de mensen en andere soorten om ons heen. Dit soort leven resulteert in wat Gutierrez Aguilar (2018) 'netwerken binnen de gemeenschap' noemt en maakt ons verwant met al wat leeft. Activisten uit Oaxaca (Mexico) verwijzen naar deze dynamiek als de *condición nosótrica de ser*, de 'wij-conditie van het zijn'. Als we onszelf op die manier zien, zullen we de principes van liefde, zorg en mededogen aannemen als levensethiek, te beginnen met ons huis, onze woonplaats en onze gemeenschap. We doen dit niet om ons af te zonderen, maar net om onze levens meer en meer te gaan delen, geworteld in autonomie en communicatie. Wanneer wij ons begrip willen verdiepen van wat een veerkrachtige gemeenschap (of een veerkrachtig individu) maakt, of wanneer we volledig nieuwe gemeenschappen willen creëren, kunnen we dus dit uitgangspunt van *compartencia* (het 'delen' als levenshouding) in ons denken en handelen inbrengen.

De herlokalisering van sociale, economische en culturele activiteiten

Menselijke gemeenschappen hebben van oudsher te maken gehad met verplaatsingen en hergroeperingen. De druk van delokalisering, de onvrijwillige verplaatsing van mensen van hun lokale land (vaak opgelegd met geweld, zoals bij slavernij), is echter exponentieel toegenomen met het mondiale kapitalisme en dito ontwikkeling.

Denk aan de gedwongen en dramatische verdrijving van mensen en hun gemeenschappen als gevolg van grootschalige ontginningsprojecten, zoals houtkap in regenwouden of mijnbouw op inheems grondgebied. We moeten ons verzetten tegen deze delokaliserende en op extractie gerichte druk, gezien de hoge sociale en ecologische kosten.

De Covid-pandemie heeft geleid tot het besef dat kapitalistische globalisering niet onvermijdelijk is, zelfs wanneer ons voortbestaan als individu en als soort bedreigd lijkt. Zoals Gustavo Esteva (2020) schrijft, herstelt Covid het belang van het lokale. Onze verankering in het lokale herwinnen, betekent dat we levensnoodzakelijke activiteiten terugbrengen naar de plaatsen waar we leven. Voedsel is een van die cruciale gebieden, waar ook veel innovatie van gemeenschappen plaatsvindt. Voedselsoevereiniteit, agro-ecologie, zaden sparen, *commons*, ontgroeien, *transition towns* en stadstuinen zijn voorbeelden van deze hernieuwde terugkeer naar het lokale. Ze impliceren vernieuwingen die breken met patriarchale, racistische en kapitalistische manieren van leven. Ondanks hun lokale karakter zouden deze en soortgelijke veranderingen de transformaties van nationale en internationale voedselproductiesystemen kunnen bevorderen. Misschien kunnen deze veranderingen bijvoorbeeld leiden tot een hernieuwd begrip van de waarde van gemeenschappelijk grondbezit, of tot het herstel van de banden die ooit floreerden tussen steden en het omringende platteland.

Terugkeren naar het lokale betekent een zo groot mogelijke verschuiving van moderne systemen die mensen gestandaardiseerde, passieve diensten verlenen (voedsel, gezondheid, onderwijs, huisvesting, banen), naar het terugwinnen van het vermogen om leven te maken in termen van *actieve* werkwoorden: eten, leren, genezen, wonen, bouwen, maken. Maar deze manier van denken vereist een aanzienlijke heroriëntatie van hoe we denken over de werelden waarin we leven en hoe we die begrijpen. Hoewel natuurlijk niet alles opnieuw kan worden gelokaliseerd (we kunnen denken aan selectieve herlokalisering), wijst het begrip op de noodzaak om het vermogen te

herwinnen om onze eigen levens meer autonoom vorm te geven.

De versterking van autonomieën

Autonomie is de politieke voorwaarde voor de terugkeer naar het gemeenschappelijke en het plaatselijke. Zonder autonomie zou de beweging in de richting van het lokale slechts halfweg gaan, of opnieuw worden opgeslokt door nieuwere vormen van gedelocaliseerde herglobalisering.

Sinds de opstand van de Zapatisten (Chiapas, Mexico) in 1994 heeft er in Latijns-Amerika een levendig debat plaatsgevonden over *autonomía*. Autonomie wordt soms gezien als een radicalisering van de directe democratie, maar ook als een nieuwe manier om politiek te bedrijven en op te vatten. Autonomie kan een manier zijn om politiek te zien als de onontkoombare taak die voortvloeit uit de verstrengeling van mensen onderling en met de aarde, maar dan gericht op het herconfigureren van macht op minder hiërarchische manieren, waarbij principes gehanteerd worden als efficiëntie, wederzijdse hulp en zelfbeschikking over de normen van het leven. Dit alles vereist reflectie over strategieën van 'omverwerpen en vluchten' in relatie tot de gevestigde orde van de kapitalistische moderniteit en de staat (Gutierrez Aguilar 2008:41). In vele delen van de wereld ligt autonomie aan de basis van grote politieke mobilisatie, maar ook van minder openlijke politieke

Deze eerste drie actie-denkrichtingen zijn gericht op het creëren van waardige levens in de leefgebieden van gemeenschappen. Dit vereist dat we de economie herdenken of her-verteelden in termen van alledaagse solidariteit, wederkerigheid en vriendelijkheid. Er zijn veel sleutels te vinden voor dit project bij de groepen die zich, zelfs tijdens de Covid-19-pandemie, zijn blijven wijden aan het vormen van hun eigen leven, opbouwend in plaats van vernietigend, herenigend in plaats van scheidend. Dit zijn tastbare en uitvoerbare principes van herontwerp die nodig zijn voor een selectieve maar substantiële deglobalisering. We kunnen het einde van de globalisering zoals we die kennen intuïtief vaststellen. Of op zijn minst zien we het begin van een globalisering in andere termen, zoals *cuidado* of zorg (Swampa 2020). In dat geval wordt het misschien geen globalisering genoemd, maar eerder een aanzet tot het pluriversum.

Als we terugkeren naar het lokale en het gemeenschappelijke, moeten we ook de economie haar juiste plaats in ons leven teruggeven. In het moderne tijdperk heeft het economische systeem de economie centraal gesteld in ons leven, maar haar tegelijkertijd ook gescheiden van de gezinnen, gemeenschappen en plaatsen waar we ons thuis voelen. Kunnen we onze lokale, regionale, nationale en zelfs transnationale economieën herontwerpen ten gunste van relaties, het gemeengoed, zorg en onze levens (Bollier en Helfrich 2019)? Kunnen we de economie en haar kapitalistische oriëntatie uit ons sociale leven halen? En zelfs de winstmotieven wegnemen uit onze arbeid en markten?

Patriarchaat, racisme en kolonialisme overstijgen

Het patriarchaat is zodanig verankerd in onze persoonlijke gedachten en verlangens, en in de waarden en verwachtingen van ons sociale leven, zelfs van onze beschaving zelf, dat het onmogelijk kan lijken het te ontmantelen, laat staan te transformeren. Als we nieuwe manieren van leven

“

Er is een essentieel, onweerlegbaar feit: we leven op een planeet van diepe onderlinge afhankelijkheid.

praktijken. Op zijn best is autonomie een theorie en praktijk van inter-existentie en van het ontwerpen voor en met het 'pluriversum': een wereld waarin vele werelden passen.

willen bewandelen, moeten we eerst de patriarchale vooronderstellingen die zo vanzelfsprekend lijken en die deel uitmaken van ons dagelijks leven, identificeren, bevragen en ter discussie stellen.

De Latijns-Amerikaanse feministische uitspraak dat er geen dekolonisatie mogelijk is zonder depatriarchalisering en deracialisering van de sociale verhoudingen herinnert ons aan wat er op het spel staat. Om te depatriarchaliseren en deracialiseren moet de schade worden hersteld die is aangericht door de heteropatriarchale, witte en kapitalistische ontologie. Dit kan door het beoefenen van een ‘vrouwelijke politiek’ die gericht is op de rehabilitatie van collectief geproduceerde goederen en de reproductie van het leven (Segato 2016, 2018; Gutiérrez Aguilar 2017). Op plaatsen waar geracialiseerde en etnische vrouwen wonen, houdt een dergelijke politiek in dat men de vreedzame routes volgt die zij afleggen wanneer zij hun oorspronkelijke territoria opnieuw vormgeven en waardige levens in stand houden, zoals de Afro-Colombiaanse filosofe Elba Palacios suggereert in haar werk met arme zwarte vrouwen in Cali, Colombia. ‘In hun territoria baren vrouwen leven en vormen van re-existentie’, zegt deze activiste/onderzoekster (Palacios 2019: 143). De vrouwen leren ons dat ‘re-existentie veel meer betekent dan zich verzetten; het gaat om het creëren en transformeren van autonomie ter verdediging van het leven, door middel van een soort eigentijdse stadsvlucht uit de slavernij, die hen in staat stelt hun ontkende menselijkheid opnieuw samen te stellen en gemeenschappen weer te verbinden met de historische diaspora’ (150). Deze feministische en antiracistische optiek is essentieel om de processen van recommunalisering en herlokalisering op veel plaatsen te begrijpen en te versterken.

De depatriarchalisering en deracialisering van het sociale bestaan impliceren het helen van het weefsel van onderlinge relaties waaruit de lichamen, plaatsen en gemeenschappen bestaan die wij allen zijn en bewonen. Dit punt wordt bijzonder goed verwoord door de diverse bewegingen van inheems gemeenschapsfeminisme in Latijns-Amerika. De feministische Maya-geleerde en activiste Gladys Tzul Tzul (2018) wijst bijvoorbeeld op het potentieel van het leven in gemeenschap

als horizon voor de strijd en als ruimte voor de voortdurende reconstitutie van het leven. Haar perspectief is absoluut historisch en anti-essentialistisch. Het analyseert de complexiteit van het denken vanuit en het leven binnen *entramados comunitarios* (netwerken binnen de gemeenschap), met alle vormen van macht die deze doorkruisen.

De reconstructie van het levensweb van relaties die geworteld zijn in de gemeenschap is een van de meest fundamentele uitdagingen voor elke transitie strategie; zoals de Argentijnse antropologe Rita Segato stelt: ‘We moeten deze politiek dag na dag bevorderen, buiten de staat om: het gemeenschapsweefsel opnieuw weven, om het politieke karakter van huiselijkheid — eigen aan het gemeenschapsbestaan — te herstellen.’ En ze vervolgt: ‘Kiezen voor de relationele weg is kiezen voor het historische project van gemeenschap-zijn. Het betekent dat relationaliteit en de gemeenschappelijke vormen van geluk een grammatica van waarde en verzet krijgen die in staat is tegenwicht te bieden aan de machtige, op groei gerichte, uitbuitende en productivistische retoriek van de dingen met zijn vermeende meritocratie. *La estrategia a partir de ahora es femenina*’ (de strategie, van nu af aan, is een vrouwelijke). Deze feministische en radicale relationele politiek moet worden opgenomen in veel, of zelfs alle, transitiepraktijken, op welk gebied we ook werkzaam zijn.

De her-aarding van het leven

Misschien wel het belangrijkste domein om over na te denken bij transities is de Aarde. Ik spreek over de Aarde in de breedste zin van het woord, waarbij ik put uit zowel inheemse kosmologies als hedendaagse wetenschappelijke bevindingen en theorieën. Er is een essentieel, onweerlegbaar feit: we leven op een planeet van diepe onderlinge afhankelijkheid. Niets bestaat los van de geologische tijdperken en de biologische evolutie die eraan voorafgingen. Alles bestaat omdat al het andere bestaat.

Het leven is een onophoudelijke ontvouwing van veranderende vormen, gedragingen en relaties. Nieuwe levensvormen zijn voortdurend in een proces van co-ontstaan. De grote biologe Lynn Margulis gaat verder dan dit simpele feit en zegt:

‘Gaia, als het vervlochten netwerk van al het leven, is levend en bewust in al haar cellen, lichamen en samenlevingen, in verschillende gradaties’ (1998: 126). Ik houd dit idee van een voortdurend veranderende aarde vast wanneer ik de theorie in praktijk probeer te brengen.

Onze evoluerende opvattingen over duurzaamheid zijn één manier waarop we uiting geven aan ons verlangen om terug te keren naar een meer op de Aarde gericht bestaan. Deze opvattingen schieten vaak tekort, omdat ze gevangen zitten in antropocentrische, dualistische ideeën die de mens scheiden van de rest van de levende kosmos. Een andere opvatting is te vinden bij het concept en de beweging voor ‘de Bevrijding van Moeder Aarde’, van de inheemse Nasa-bevolking van Noord-Cauca in het zuidwesten van Colombia. Die

pluriversum vormen. ‘Elk bevrijd landgoed, hier of in welke uithoek van de wereld dan ook, is een gebied dat bijdraagt aan het herstel van het evenwicht van Uma Kiwe (Moeder Aarde). Dit is ons gemeenschappelijke huis, ons enige huis. Ja, inderdaad: kom binnen, de deur staat open.’

Wat betekent het om op deze uitnodiging in te gaan, op het platteland of in de stad, in het Zuiden of in het Noorden? De Bevrijding van Moeder Aarde, bedacht vanuit het kosmocentrisme en de kosmo-actie van volkeren zoals de Nasa, nodigt ons uit tot het *disoñar* (een samentrekking van *diseñar*, ontwerpen en *soñar*, dromen) van andere werelden, die bevorderlijk zijn voor de reconstitutie van het hele levensweb, de instandhouding van leefgebieden, en door de gemeenschap gedragen vormen van economie, waar we ons ook bevinden.

“

Hoe zouden onze gezinnen, onze gemeenschappen, ons dagelijks leven eruit kunnen zien?

De Bevrijding van Moeder Aarde, als een denkbeeld voor volkeren en collectieven, waar zij zich ook bevinden, is niet zo utopisch als het misschien lijkt. Om historische redenen heeft Latijns-Amerika zich op vele niveaus voorbereid op dit fundamentele project, waarbij beetje bij beetje een hele epis-

‘bevrijding’ vormt een onderdeel van hun strategie om ‘het leven in vrijheid te weven’. Zoals de Nasa zeggen, is de Aarde tot slaaf gemaakt, en zolang zij tot slaaf is gemaakt, zijn alle levende wezens op de planeet ook tot slaaf gemaakt. De strijd van de Nasa behelst zowel het actief terugwinnen van hun traditionele gronden als een andere manier van bestaan op die herwonnen gronden.

‘Deze strijd’, zeggen zij, ‘komt voort uit Noord-Cauca, maar het is niet de strijd van Noord-Cauca. Hij komt van de Nasa-bevolking, maar is niet van de Nasa-bevolking. Want het leven zelf loopt gevaar wanneer de aarde op kapitalistische wijze wordt uitgebuit, waardoor het klimaat, de ecosystemen, alles uit zijn evenwicht wordt gebracht.’ Zoals ze duidelijk maken, is het een project voor iedereen, aangezien wij allemaal de Aarde en het

temologische en politieke ruimte ontstond waar de op de Aarde gerichte strijd, kennis en kritisch denken allemaal samenkomen. Deze convergentie is duidelijker geworden in het kielzog van de vele gevechten die op gang zijn gebracht door het verzet tegen het brute extractivisme van de afgelopen decennia, in de overtuiging dat de verwoesting van de planeet geen onvermijdelijk lot is. Het vraagstuk van de Aarde heeft een ongehooflijke urgentie gekregen. Er bestaat, zowel in academische politiek-ecologische debatten als in de inheemse, zwarte, boeren-, feministische en ecologische strijd, een heel arsenaal van categorieën en praktijken om wegen naar concrete transitie te bedenken.

Transformatieve initiatieven en alternatieven verbinden

Deze laatste as wijst op de noodzaak om de convergentie van werkelijk transformatieve alternatieven van onderaf aan te moedigen, door het bevorderen van de vorming van zelforganiserende netwerken, of netwerken van netwerken, tussen die alternatieven. Dergelijke alternatieven proberen te breken met het dominante systeem en wegen te bewandelen naar directe vormen van politieke en economische democratie, gelokaliseerde zelfredzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkheid, culturele en kennisdiversiteit, en ecologische veerkracht.

Afsluitende gedachten

'Wanneer we denken met de durf van wereldbouwers', zeggen de theoretici van de Design Studio for Social Intervention, 'beginnen we niet alleen nieuwe manieren te zien om te strijden voor een rechtvaardigere en meer levendige samenleving, maar ook totaal nieuwe ideeën over hoe die wereld eruit zou kunnen zien' (DS4S 2020: 166). Laten we onszelf zien als ontwerpers van het dagelijks leven, als mensen die zich een voorstelling kunnen maken van wat mogelijk is en dat vervolgens in de praktijk kunnen brengen. Laten we ons afvragen: naar welke diepgaande herindelingen verlangen we? Hoe zouden onze gezinnen, onze gemeenschappen, ons dagelijks leven eruit kunnen zien? Laten we deze vraag in ons hart en in onze geest stellen. Laten we onze diepste verlangens samenvoegen met die van anderen en samen een nieuwe wereld creëren, met nieuwe manieren van zijn.

ARTURO ESCOBAR (°1952, Manizales, Colombia) is professor emeritus in de antropologie aan de universiteit van North Carolina, Chapel Hill (Verenigde Staten) en tevens verbonden aan de Universidad de Caldas in Manizales, Colombia. Hij geldt als één van de belangrijkste denkers uit de post-developmentbeweging, die de westerse concepten en praktijken van ontwikkeling bekritiseert. Tot zijn voornaamste interesses behoren de politieke ecologie, antropologie van ontwikkeling, sociale bewegingen en technowetenschappen. De afgelopen vijftientig jaar werkte hij nauw samen met verschillende Afro-Colombiaanse sociale bewegingen in het zuidwesten van Colombia, waaronder ook partnerorganisaties van Broederlijk Delen. Zijn recentste boek is *Designs for the Pluriverse. Radical interdependence, autonomy and the creation of worlds* (2018). Hij is tevens een van de samenstellers van *Pluriverse: A post-development dictionary* (2019).

Bibliografie

- Bollier, David, and Silke Helfrich. *Free, Fair and Alive*. Gabriola Island, BC: New Society Publishers, 2019.
- DS4SI (Design Studio for Social Intervention). *Ideas, Arrangements, Effects. Systems Design and Social Justice*. Colchester: Minor Compositions, 2020.
- Escobar, Arturo. *Pluriversal Politics: The Real and the Possible*. Durham: Duke University Press, 2020a.
- Escobar, Arturo. 'El pensamiento en tiempos de pos/pandemia'. In Olver Quijano, ed., *Pandemia al Sur*. Buenos Aires: Prometeo Libros, 2020b, pp. 31-54.
- Escobar, Arturo. *Designs for the Pluriverse. Radical Interdependence, Autonomy, and the Making of Worlds*. Durham: Duke University Press, 2018.
- Esteva, Gustavo. 2020. 'El día después'. In O. Quijano, and C. Corredor, eds. *Pandemia al Sur*. Buenos Aires: Prometeo Libros, pp. 55-69.
- Gutiérrez Aguilar, Raquel. 2017. *Horizontes comunitarios-populares*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Gutiérrez Aguilar, Raquel. 2008. *Los ritmos del Pachakuti. Movilización y levantamiento indígena-popular en Bolivia*, Buenos Aires, Tinta Limón.
- Gutiérrez Aguilar, Raquel, ed. 2018. *Comunalidad, tramas comunitarias y producción de lo común*. Oaxaca: Pez en el árbol.
- Manzini, Ezio. *Politics of the Everyday*. London: Bloomsbury, 2019.
- Margulis, Lynn. 1998. *Symbiotic Planet. A New Look at Evolution*. New York: Basic Books.
- Nocek, Adam, and Tony Fry. 'Design in Crisis. Introducing a Problematic.' In T. Fry and A. Nocek, eds. *Design in Crisis*. London: Routledge, 2021, 1-16.
- Palacios Córdoba, Elba Mercedes. 2019. 'Sentipensar la paz en Colombia: Oyendo las reexistentes voces pacíficas de mujeres Negras Afrodescendientes'. *Memorias: Revista Digital de Historia y Arqueología desde el Caribe colombiano* 38 (mayo-agosto): 131-161.
- Segato, Rita. 2018. *Contra-pedagogías de la crueldad*. Buenos Aires: Prometeo Libros.
- Segato, Rita Laura. *La guerra contra las mujeres*. Madrid, Traficantes de Sueños, 2016.
- Svampa, Maristella. 2020. 'Reflexiones para un mundo pos-Coronavirus' En: Pablo Amadeo, ed. *La fiebre. Pensamiento contemporáneo en tiempo de pandemias*, pp. 17-38. Editorial Aspo.
- Tzul Tzul, Gladys. 2018. *Sistemas de gobierno comunal indígena*. México, DF: Instituto Amaq'
- Winograd, Terry, and Fernando Flores. *Understanding Computers and Cognition. A New Foundation for Design*. Norwood, NJ: Ablex, 1986

Noten

1. Zie <http://www.planbnoticias.com.ar/index.php/2020/02/15/participo-wuta-trawn-conformaron-movimiento-contra-el-terricidio/>; finale verklaring beschikbaar op <https://revistaresistencias.wixsite.com/resistencias/post/deliber%C3%B3-en-el-lof-mapuche-pill%C3%A1n-mahuiza-el-campamento-clim%C3%A1tico-pueblos-contra-el-terricidio>.
2. Zie <http://comunizar.com.ar/argentina-mujeres-indigenas-ocupan-ministerio-del-interior/>; <http://idepsalud.org/terricidio-mujeres-indigenas-ocupan-pacificamente-desde-ayer-el-ministerio-de-interior/>
3. Deze formulering vormt de leidraad voor het huidige werk van een kleine groep die bestaat uit Fernando Flores, Terry Winograd, Don Normal. B. Scot Rouse, en Arturo Escobar, die zich hebben verzameld rond de oorspronkelijke inzichten in computernetwerktechnologieën en -ontwerp die in 1986 door Winograd en Flores werden geformuleerd (Winograd en Flores 1986). We komen erop terug in de laatste paragraaf van dit artikel.
4. Met 'territoria' wordt in de context van Colombia verwezen naar het oorspronkelijke grondgebied van inheemse en Afro-Colombiaanse gemeenschappen op het platteland, dat onder druk staat van gewapende groeperingen en economische belangen. Volgens de Verenigde Naties zijn meer dan 8 miljoen Colombianen vandaag binnen hun land op de vlucht. (red.)
5. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, zijn inheemse gemeenschapsvormen niet homogeen maar meervoudig. Evenmin onderdrukken zij persoonlijke expressie: 'Het gemeenschappelijke stelt geen grenzen aan het persoonlijke, maar versterkt het. De netwerken binnen de gemeenschap bieden de gronden waarop het persoonlijke en het intieme leven in stand worden gehouden' (Tzul Tzul 2018: 57), ook al wordt de organisatie van het leven, van de politiek en van de economie collectief gerealiseerd en moet elk gezin zich met deze praktijken bezighouden.
6. Er is een uitgebreid Nasa-archief over de Bevrijding van Moeder Aarde. Zie: ACIN ACIN, 'Libertad para la Madre Tierra', 28 mei 2010, <http://www.nasaacin.org/libertad-para-la-madre-tierra/50-libertad-para-la-madre-tierra>; 'El desafío que nos convoca', 28 mei 2010, <http://www.nasaacin.org/el-desafio-no-da-espera>; 'Lo que vamos aprendiendo con la liberación de Uma Kiwe', 19 januari 2016, <http://pueblosencamino.org/?p=2176>; Vilma Almendra, 'La paz de la Mama Kiwe en libertad, de la mujer sin amarras ni silencios', 2 augustus 2012, <http://pueblosencamino.org/?p=150>. Zie ook: 'Libertad y alegría con Uma Kiwe: Palabra del proceso de Liberación de la Madre Tierra', <http://liberemoslatierra.blogspot.es/1481948996/libertad-y-alegria-con-uma-kiwe-palabra-del-proceso-de-liberacion-de-la-madre-tierra/>. De beweging voor de Bevrijding van Moeder Aarde is momenteel verdeeld en wordt tegelijkertijd zwaar onderdrukt door landeigenaren en regeringstroepen. Voor een volledig overzicht van de beweging en de situatie, zie Escobar (2020a), hoofdstuk 3.
7. Zie bijvoorbeeld The Global Tapestry of Alternatives, een collectief project ter bevordering van de convergentie van netwerken van netwerken van transformatieve alternatieven, globaltapestryofalternatives.org.